

1. Ωρωπός, Αεροφωτογραφία των καταλοίπων του Κεντρικού Τομέα. Κάτω αριστερά το κτήριο Θ.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

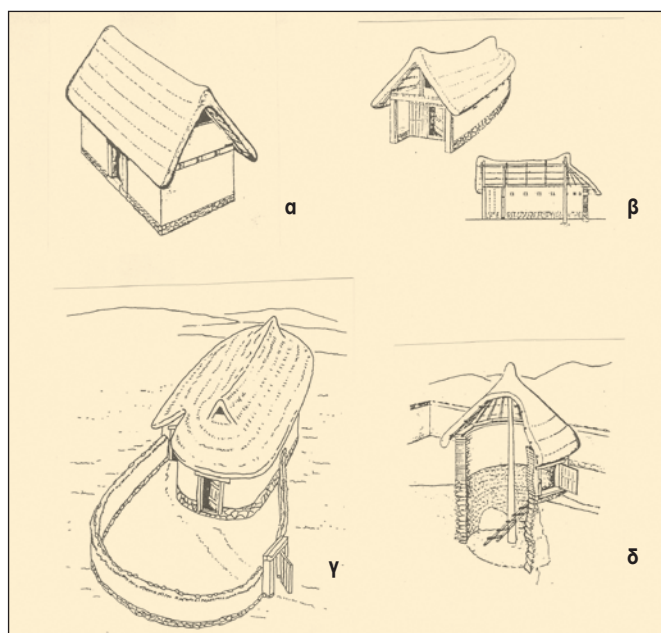
Στο άρθρο αυτό θα εξετάσουμε την εξέλιξη των αρχιτεκτονικών μορφών των οικιών στον ελλαδικό χώρο κατά την πρωτογεωμετρική (11ος αι. π.Χ.-900 π.Χ.) και τη γεωμετρική περίοδο (900-700 π.Χ.), σε συνάρτηση με τις κοινωνικές αλλαγές που παρατηρούνται το διάστημα αυτό έως και τη γένεση της πόλης-κράτους. Κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους επικρατεί ο απλός ενιαίος επιμήκης τύπος οικίας με τα δωμάτια σε διάταξη το ένα πίσω από το άλλο, ενώ οι διαφορές μεταξύ των οικιών της ελίτ και του υπόλοιπου πληθυσμού ενός οικισμού είναι αρκετά εμφανείς. Κατά τη διάρκεια του 9ου και 8ου αιώνα π.Χ. οι διαφορές αυτές υποχωρούν και σε αρκετές περιοχές οι οικιστικές μονάδες γίνονται πιο σύνθετες, περιλαμβάνοντας τώρα περισσότερα κτήρια που περικλείονται από περίβολο, τα οποία απαρτίζουν έναν σύνθετο και αυτόνομο «οίκο». Στα πρώιμα στάδια της αστικοποίησης και της γένεσης της πόλης-κράτους, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των οικιών σταδιακά μεταβάλλεται και γίνεται πιο σύνθετος, με περισσότερους χώρους οργανωμένους γύρω από μια κεντρική αυλή ή έναν κοινό διάδρομο, επιτρέποντας τη διαφοροποίηση της χρήσης των χώρων και των δραστηριοτήτων της οικογένειας.

Τύποι, οικοδομικά υλικά και τεχνικές κατασκευής οικιών

Η οικιστική αρχιτεκτονική της Πρώιμης Εποχής του Σιδηρού στην Ελλάδα (1100-700 π.Χ.) χαρακτηρίζεται από ανεξάρτητα κτήρια διαφόρων κατόψεων (αψιδωτά, κυκλικά, ελλειψοειδή και ορθογώνια, εικ. 2), κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά, με εξαίρεση τα θεμέλια των τοίχων, που ήταν συνήθως λίθινα. Η χρήση ωμοπλίνθων για την ανωδομή ήταν συνήθης, αν και περιστασιακά χρησιμοποιούνταν καλάμια επιχρισμένα με λάσπη. Σύμφωνα με τα σημερινά ανασκαφικά δεδομένα, η χρήση ξύλου την περίοδο αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Οι δίρριχτες στέγες, που προεκτείνονταν στις πλάγιες όψεις και μερικές φορές στηρίζονταν από σειρά κάθετων στύλων, προστάτευαν τις εξωτερικές παρειές των τοίχων από τις καιρικές συνθήκες. Τα μικρά ομοιώματα οικοδομημάτων παρέχουν μια αρκετά σαφή εικόνα της εξωτερικής μορφής των κτηρίων (εικ. 3α-β). Σε περιοχές, όπου το ξύλο ή οι ωμές πλίθρες δεν ήταν διαθέσιμα ή υπήρχε εύκολη πρόσβαση σε λίθους, όπως για παράδειγμα στις Κυκλάδες και την Κρήτη, οι οικίες χτίζονταν εξ ολοκλήρου από λίθους (εικ. 4) και κάθε οικιστική μονάδα αποτελούνταν από δύο ή περισσότερα δωμάτια. Στις περιοχές αυτές τα καμπυλόγραμμα οικοδομήματα σπανίζουν και φαίνεται ότι κυριαρχούσαν κατά κανόνα οι επίπεδες οροφές (εικ. 4). Εκεί, αλλά και στη βόρεια Ελλάδα, η δόμηση ήταν πυκνή, είτε λόγω περιορισμένου χώρου είτε λόγω της ύπαρξης περιμετρικού αμυντικού τείχους είτε, τέλος, λόγω του αναγλύφου μιας περιοχής. Η πυκνή δόμηση μπορεί να είχε υπαγορευτεί επίσης από την ανάγκη για προστασία: όταν ο οικισμός λειτουργούσε χωρίς οχύρωση, οι εξωτερικοί τοίχοι των σπιτιών της περιφέρειας του οικισμού παρείχαν μια στοιχειώδη γραμμή άμυνας. Η ανάγκη για προ-

στασία από τους δυνατούς ανέμους που φυσούν στο Αιγαίο και από τις υψηλές θερινές θερμοκρασίες πρέπει επίσης να υπαγόρευε την πυκνή δόμηση των οικισμών στη διάρκεια των αιώνων, όπως επίσης και τις μικρές διαστάσεις των παραθύρων, φαινόμενο που παρατηρείται ακόμα και σήμερα, ειδικά στις Κυκλάδες. Ωστόσο, και οι κοινωνικές δομές επηρέασαν τη μορφή των οικιών και των οικισμών.

Το εσωτερικό των οικιών ήταν λιτό: τα δάπεδα ήταν από πατημένο χώμα και στο μέσον του κυρίως χώρου υπήρχε συ-

2. Παλαιά Σμύρνη. Σχεδιαστική αναπαράσταση ορθογώνιας, αψιδωτής και ελλειψοειδούς οικίας (α-γ), και κυκλικής σιταποθήκης (δ).

3. Πήλινα ομοιώματα κτηρίων του 8ου αι. π.Χ. (α) Ηραίους Άργους, (β) Ηραίου Περαχώρας. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

νήθως μια εστία που άλλοτε ήταν μια απλή κοιλότητα στο έδαφος και άλλοτε κτιστή, πλαισιωμένη από πέτρες ή όρθιες πλάκες. Κατά μήκος των τοίχων ενίοτε απαντούν κτιστά θρανία τα οποία είχαν πολλαπλές χρήσεις (καθίσματα, κρεβάτια, πάγκοι εργασίας ή αποθήκευσης, βλ. εικ. 4, 10-12). Δεν χωράει αμφιβολίες ότι υπήρχαν και ξύλινα έπιπλα, όπως συνάγεται από τις παραστάσεις σε αγγεία των Ύστερων Γεωμετρικών χρόνων.

Κοινωνία και αρχιτεκτονική

Στους οικισμούς ή τις κατοικημένες περιοχές, οι οικίες των απλών μελών μιας κοινωνικής ομάδας μπορούν να διακριθούν από εκείνες της ελίτ και των μελών της άρχουσας τάξης (εικ. 5). Σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική μορφή, οι διαφορές περιορίζονται κυρίως στις διαστάσεις και την πολυπλοκότητα

του σχεδίου. Κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο οι διαφορές μεταξύ των δύο κατηγοριών κατοικίας είναι εντονότερες, αλλά αργότερα, γίνονται λιγότερο εμφανείς. Επομένως η πολιτική οργάνωση και η κοινωνική διαστρωμάτωση των κοινωνιών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ανιχνεύεται και μέσα από αυτή τη διαφοροποίηση, όπως άλλωστε και από τα ταφικά έθιμα.

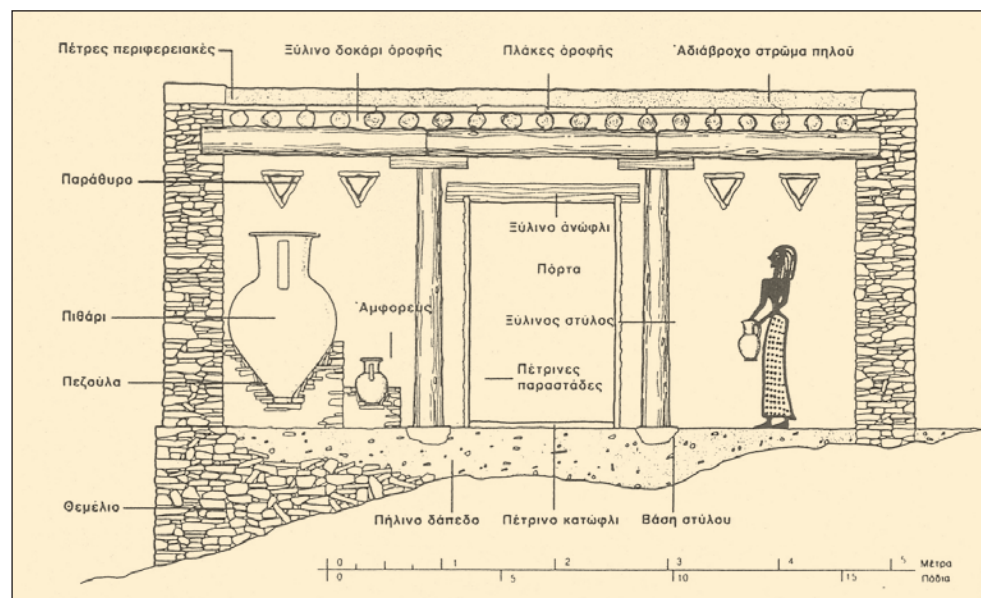
Τι είδους ηγέτες;

Μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών διοικητικών κέντρων, η Ελλάδα κατακερματίστηκε σε μικρά βασίλεια. Γενικά θεωρείται ότι ο

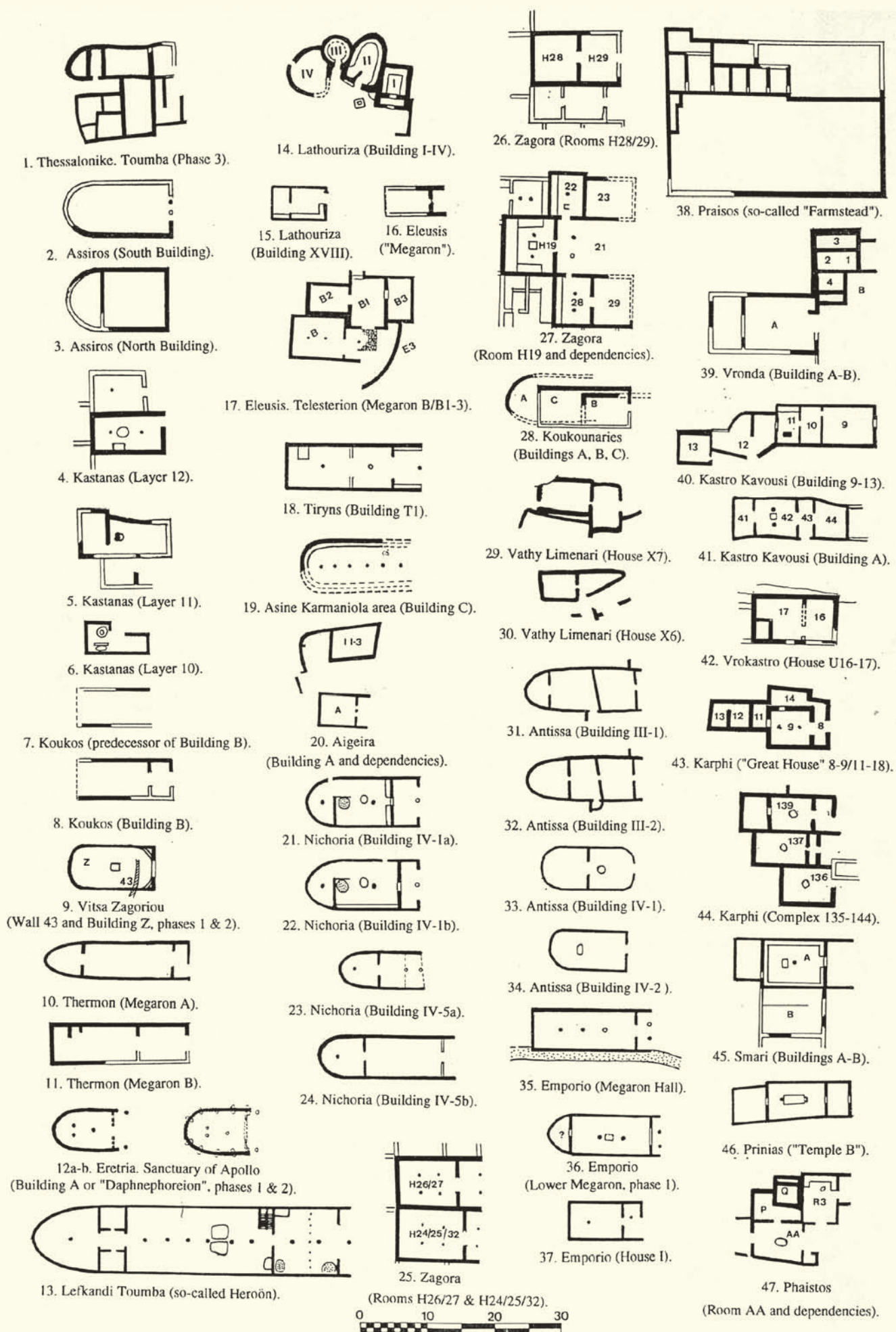
qa-si-re-u (βασιλεύς), που αναφέρεται σε πινακίδες της Γραμμικής Β, ήταν μάλλον ένας ανώτερος αξιωματούχος, ίσως ο ηγέτης ενός ημιαυτόνομου οικισμού ο οποίος, ύστερα από την κατάρρευση της κεντρικής αρχής, διαδέχθηκε τον άνακτα (*wanax*) και κατόρθωσε να παγιώσει την εξουσία του: οι τοπικοί αυτοί αξιωματούχοι, οι οποίοι ενδέχεται να ήταν επιφορτισμένοι και με ιερατικά καθήκοντα, φαίνεται ότι είχαν κερδίσει την αυτονομία τους μετά τις αναταραχές του τέλους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, και από τοπικοί αξιωματούχοι ανέλαβαν την ηγεσία αυτόνομων κοινοτήτων.

Στα ομηρικά έπη αναφέρονται «βασιλείς», αλλά δεν είναι σαφές εάν θα πρέπει να θεωρηθούν ηγέτες ευγενούς καταγωγής, που είχαν το δικαίωμα εξουσίας βάσει κληρονομικότητας, ή εάν προσχωρούσαν στην εξουσία χάρη στην ηγετική τους δεινότητα, τον προσωπικό τους πλούτο, τις αρετές

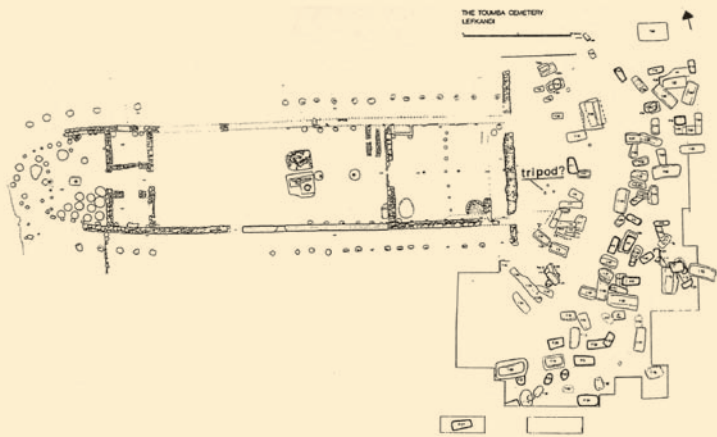
τους και την ικανότητά τους να προσελκύουν οπαδούς και να δημιουργούν συμμαχίες. Εάν ισχύει η δεύτερη εκδοχή, τότε η θέση τους πρέπει να ήταν παρόμοια με αυτή των «ισχυρών ανδρών» (*big men*) των πρωτόγονων κοινωνιών. Στον Όμηρο, παρά το γεγονός ότι η ευγενής καταγωγή είναι προϋπόθεση μιας υψηλής θέσης, σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί εγγύηση εξουσίας. Υπάρχει, εντούτοις, και ένα τρίτο εναλλακτικό μοντέλο ανάμεσα στην κληρονομική βασιλεία και το πρότυπο του «ισχυρού άνδρα», αυτό του αποκαλούμενου «αρχηγού» (*chief*), όπου η εξουσία εκχωρείται μεν στον αρχηγό βάσει κληρονομικότητας, αλλά ο ίδιος αμφι-

4. Τομή οικίας στη Ζαγορά της Άνδρου.

5. Πίνακας με τις κατόψεις «αριστοκρατικών» κατοικιών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

6. Λευκαντί – Τούμπα. Κάτοψη.

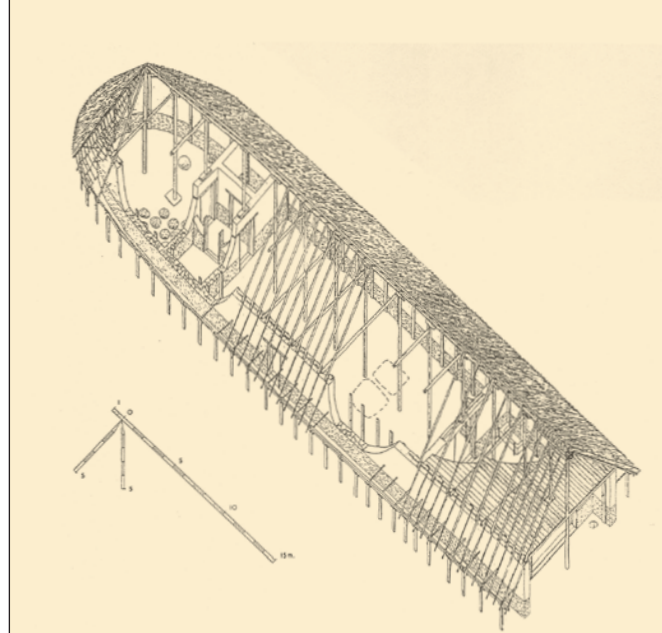
σβητείται συνεχώς από τους ομοίους του. Βαθμιαία, ωστόσο, ειδικά από τα μέσα περίπου του 8ου αιώνα π.Χ. και μετά, αυτοί οι ηγέτες αντικαταστάθηκαν από ένα σύστημα συλλογικής εξουσίας. Αυτή η μετάβαση θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε ειρηνικά σε μερικά μέρη, ενώ σε άλλα έπειτα από εμφύλια διαμάχη.

Η πρωτογεωμετρική περίοδος (1100-900 π.Χ.):

Οι «Σκοτεινοί Χρόνοι» ή «η Εποχή των Ηρώων»

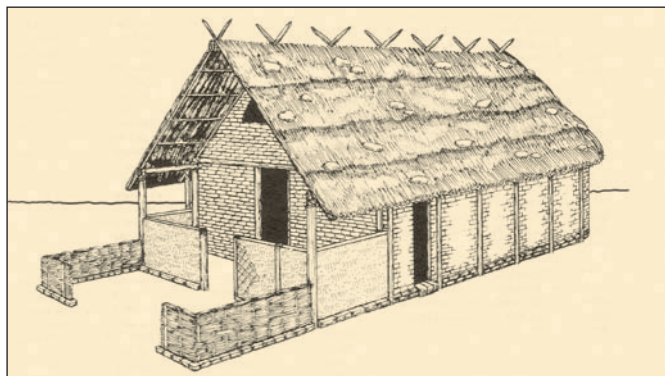
Ο ομηρικός οίκος, σύμφωνα με τον W. Donlan, «είναι η βασική οικογενειακή, οικιστική και οικονομική μονάδα, που αποτελείται από την οικία (κατοικία, γη, ζώα) και το νοικοκυριό. Η οικογενειακή μονάδα αποτελείται από την οικογένεια (συνήν μια πολυμελή οικογένεια τριών γενεών), τους δούλους και τα υιοθετημένα μέλη».

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά στοιχεία, στην αρχή της πρώτης χιλιετίας οι κοινότητες διέμεναν είτε σε οικισμούς οργανωμένους γύρω από ένα κεντρικό σημείο είτε σε χωριά χωρίς συγκεκριμένο σχεδιασμό. Από την άλλη πλευρά, έχει θεωρηθεί ότι το επικρατέστερο πρότυπο μέχρι περίπου το 800 π.Χ. ήταν αυτό των διάσπαρτων ανεξάρτητων «πατριαρχικών οίκων». Η ιδέα αυτή, που ωστόσο δεν

7. Λευκαντί – Τούμπα. Κάτοψη του αψιδωτού κτηρίου των μέσων του 10ου αι. π.Χ.

υποστηρίζεται από τα υπόλοιπα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα, διατυπώθηκε μετά την ανακάλυψη του μεγάλου αψιδωτού κτηρίου των μέσων περίπου του 10ου αιώνα π.Χ. στην Τούμπα, στο Λευκαντί της Εύβοιας (εικ. 6-7). Η πολυπλοκότητά του μπορεί να συγκριθεί με τις περιγραφές του Ομήρου για τις «οικίες των ηρώων», ακόμα κι αν προηγείται χρονικά της σύνθεσης των επών. Αυτό το μνημειακό οικοδόμημα, διαστάσεων 45x10 μ., είναι από τα λίγα οικοδομήματα της περιόδου που διέθετε περισσότερα από τρία διαμερίσματα. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από λίθους έως το ύψος του ενός μέτρου, ενώ η υπόλοιπη ανωδομή από πλίνθες. Ο αβαθής πρόδομος συνδεόταν με ένα σχεδόν τετράγωνο διαμέρισμα, διαιρεμένο σε δύο τμήματα από μια σειρά στύλων. Ακολουθούσε μια ευρύχωρη κεντρική αίθουσα η οποία διέθετε και μια είσοδο στην πλαϊνή πλευρά της. Στη μία γωνία βρέθηκε λίθινη κατασκευή που ερμηνεύτηκε ως η βάση ξύλινης κλίμακας που οδηγούσε σε πατάρι κάτω από τη δίρριχτη στέγη. Το κύριο δωμάτιο επικοινωνούσε με την αψίδα μέσω ενός κεντρικού διαδρόμου, στις πλευρές του οποίου υπήρχαν δύο τετραγωνισμένοι μικροί θάλαμοι. Ο αψιδωτός χώρος ήταν αναμφίβολα αποθηκευτικός καθώς εκεί βρέθηκαν πολυάριθμες κοιλότητες για την τοποθέτηση πύλων. Το

8. Σχεδιαστική αναπαράσταση του κτηρίου IV-1 στα Νιχώρια της Μεσσηνίας (10ος-9ος αι. π.Χ.).

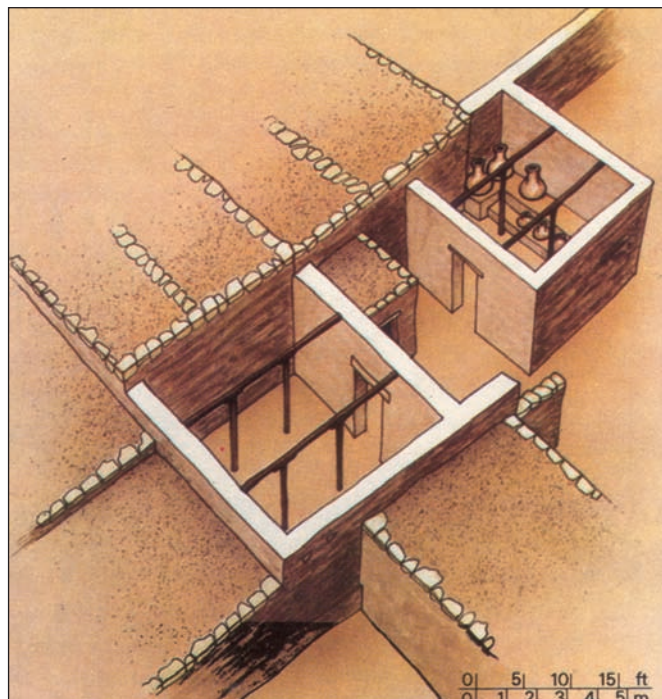
9. Παλαιά Σμύρνη. Κάτοψη και αναπαράσταση ελλειψοειδούς οικίας του 900 π.Χ.

οικοδόμημα είχε υψηλή δίρριχτη στέγη, κατασκευασμένη από φθαρτά υλικά, την οποία υποστήριζε μια αξονική ξύλινη κιονοστοιχία, αλλά και κατακόρυφα ξύλινα δοκάρια τοποθετημένα σε επαφή με τους τοίχους, ενώ περιμετρικά διέθετε και στοά («περιστύλιο») από ξύλινα στηρίγματα. Ένα εξαιρετικά εύπορο ζευγάρι είχε ταφεί στο κέντρο του κύριου δωματίου σύμφωνα με τον «ομηρικό» τρόπο: ο πολεμιστής είχε αποτεφρωθεί και οι στάχτες του είχαν τοποθετηθεί σε χάλκινο αμφορέα μαζί με τα όπλα του· η σύντροφός του είχε ενταφιαστεί δίπλα του με τα πολύτιμα κοσμήματά της· σε ένα παρακείμενο όρυγμα είχαν ενταφιαστεί τέσσερα άλογα. Πι-

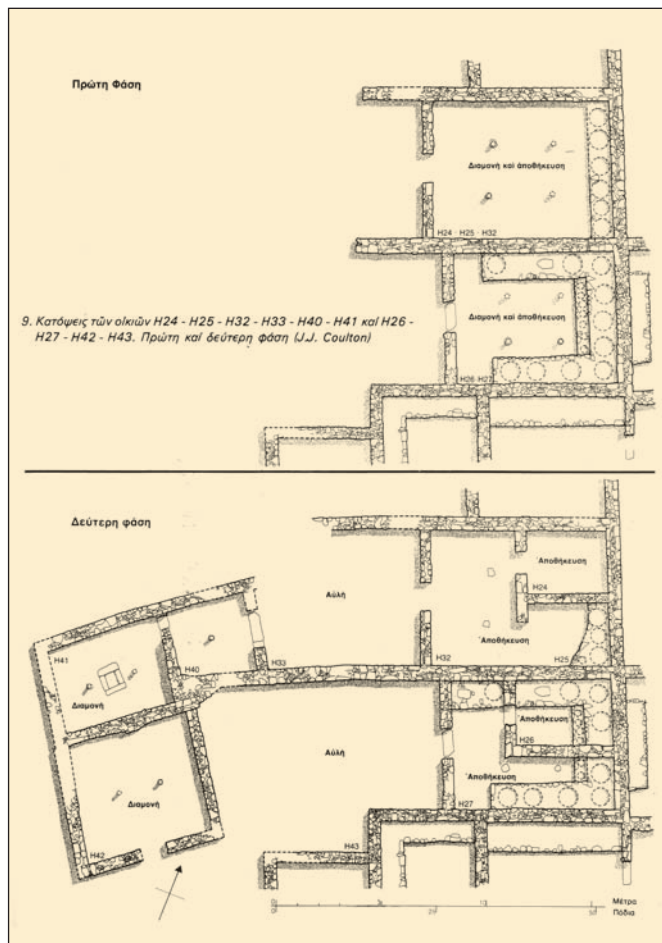

10. Αξονομετρική αναπαράσταση του κεντρικού τμήματος (περιοχές D-H & J) του οικισμού της Ζαγοράς στην Άνδρο (8ος αι. π.Χ.).

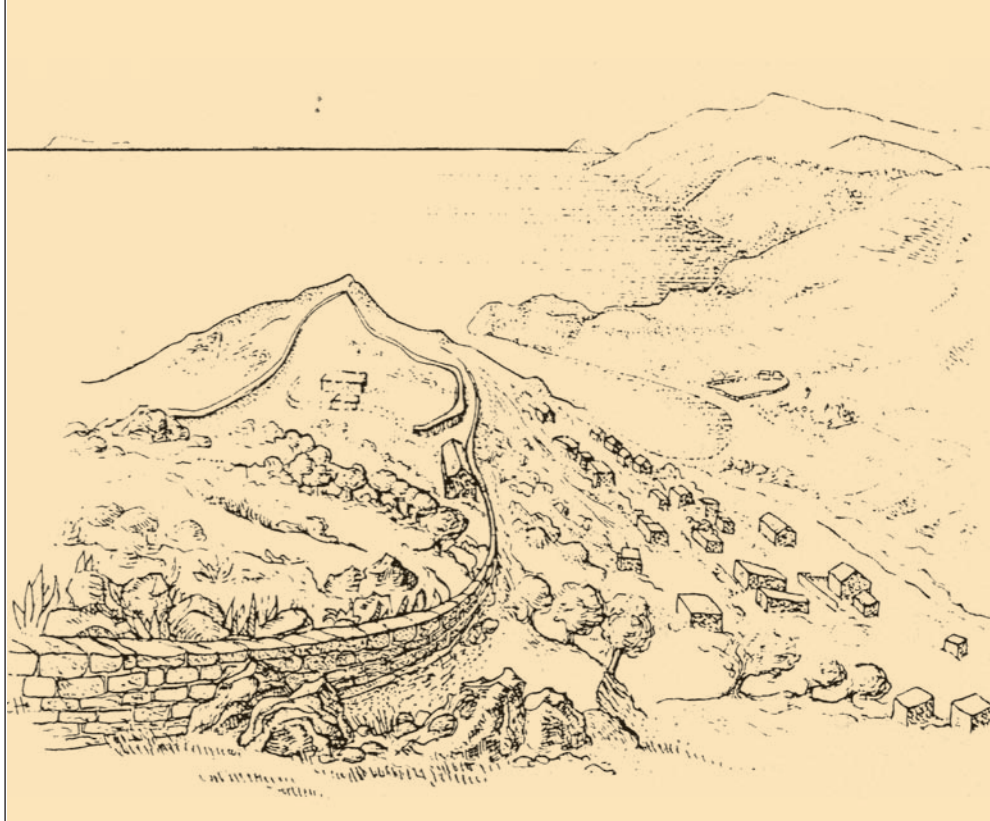
θανότατα πρόκειται για το «βασιλικό» ζεύγος από το Λευκαντί που θάφτηκε μέσα στο ανάκτορό του. Εναλλακτικά, το κτήριο θα μπορούσε να θεωρηθεί ταφικό μνημείο, δηλ. μνημειώδες αντίγραφο της πραγματικής κατοικίας του ζεύγους, που θα μπορούσε να βρίσκεται αλλού, ίσως στη γειτονική Ξερόπολη, η οποία κατοικούνταν κατά τη διάρκεια της περιόδου χρήσης του κτηρίου της Τούμπας. Το γεγονός ότι το κτήριο της Τούμπας χρησιμοποιήθηκε μόνο για μία γενιά και στο εξής η περιοχή χρησιμοποιήθηκε ως νεκρόπολη για την ταφή

11. Αξονομετρική αναπαράσταση της οικίας D6-8, D27 της Ζαγοράς στην Άνδρο (8ος αι. π.Χ.).

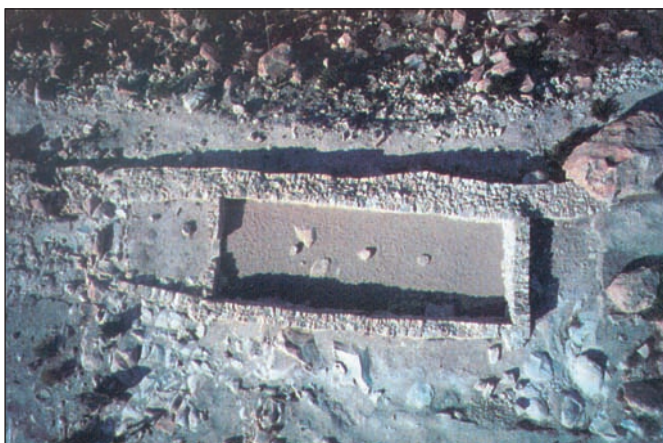
12. Κάτοψη μέρους του κεντρικού τμήματος (H) του οικισμού της Ζαγοράς στην Άνδρο (8ος αι. π.Χ.).

13. Εμπορίο Χίου. Σχεδιαστική αναπαράσταση του οικισμού. Στο μέσον το επονομαζόμενο Megaron Hall.

των απογόνων του βασιλικού ζεύγους ταιριάζει με την υπόθεση του James Whitley περί ενός «ασταθούς οικιστικού συστήματος», δηλαδή για κτήριο που κατοικήθηκε για όσο διάστημα οι ένοικοί του κατείχαν την εξουσία. Το ίδιο το κτήριο, με τη μνημειακότητά του, αποτελεί αντανάκλαση μιας αρχηγετικής κοινωνίας, στην οποία ο ηγέτης επιθυμεί να διακηρύξει το δικαίωμά του να εξουσιάζει.

Μολονότι οι υπόλοιπες κατοικίες της άρχουσας τάξης της πρωτογεωμετρικής περιόδου δεν είναι τόσο μνημειακές όσο το κτήριο στο Λευκαντί, εντούτοις οι διαφορές στην κλίμακα, αλλά και στην αρχιτεκτονική μορφή σε σχέση με εκείνες των κατώτερων κοινωνικών ομάδων είναι αρκετά ευδιάκριτες. Ορισμένες ηγεμονικές οικίες υπερβαίνουν τα 15 μ. σε μήκος και συνήθως διαιρούνται σε επιμέρους χώρους σε παράταξη ο ένας πίσω από τον άλλον. Τα κοινωνικά, οικονομικά και θρησκευτικά καθήκοντα του άρχοντα φαίνεται ότι υπαγό-

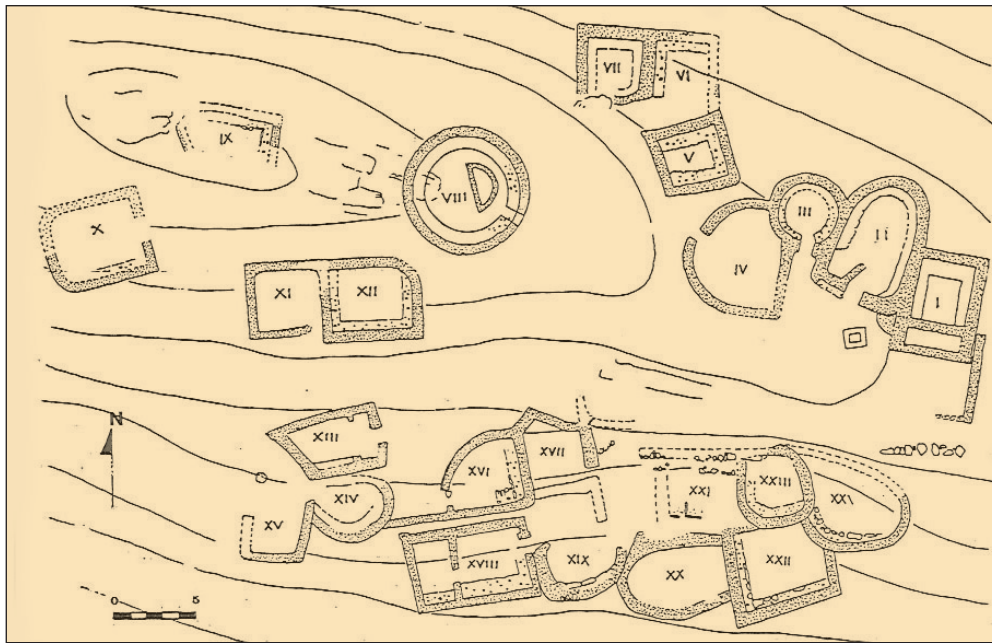
14. Αεροφωτογραφία του Megaron Hall.

ρευαν τις βασικές προδιαγραφές των κατοικιών της άρχουσας τάξης. Τα πλησιέστερα παράλληλα για το κτήριο στο Λευκαντί, αν και με διαφορές, είναι το Μέγαρο Β στο Θέρμο της Αιτωλίας, καθώς και ορισμένα αψιδωτά κτήρια στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα. Στη νησίδα Μήτρου στην ανατολική Λοκρίδα, ένα ευρύχωρο αψιδωτό κτήριο, λίγο μεταγενέστερο από αυτό στο Λευκαντί, ήταν πιθανότατα η κατοικία μιας σημαντικής οικογένειας. Στην Άλο της Θεσσαλίας, στην αψίδα ενός άλλου οικοδομήματος βρέθηκαν πολυάριθμοι αποθηκευτικοί πίθοι σε διάταξη παρόμοια με αυτήν του κτηρίου στο Λευκαντί. Το σημαντικό αψιδωτό συγκρότημα που

ήρθε στο φως στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν από τέσσερα και, στη συνέχεια, πέντε δωμάτια, το ένα πίσω από το άλλο, και περιλάμβανε πολυάριθμους δευτερεύοντες χώρους. Άλλα σύγχρονα αψιδωτά κτήρια που θα μπορούσαν να θεωρηθούν κατοικίες της άρχουσας ελίτ είναι το κτήριο IV-1 στα Νιχώρια της Μεσσηνίας (εικ. 8), το κτήριο 74L-M στην Ασίνη, ένα αψιδωτό κτήριο στις Κουκουναριές της Πάρου, καθώς και μια σειρά από ορθογώνια οικοδομήματα στην Κρήτη.

Τα περισσότερα από τα κτήρια αυτά κατοικήθηκαν για αρκετές γενιές, παραπέμποντας ενδεχομένως σε κάποιο είδος κληρονομικής ηγεσίας, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός άλλου μοντέλου ηγεσίας μακράς διάρκειας. Το κτήριο στα Νιχώρια παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: απέδωσε πλούσια μεταλλικά ευρήματα, διαθέτει ένα σύνθετο αρχιτεκτονικό σχέδιο, κεντρική εστία, μια υπερυψωμένη κυκλική τράπεζα στον κύριο θάλαμο, η οποία ερμηνεύεται ως οικιακός βωμός και σημαντικές αποθηκευτικές εγκαταστάσεις στο αψιδωτό τμήμα. Όλα αυτά τα στοιχεία, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, προδίδουν ότι η οικία εξυπηρετούσε κοινοτικές, θρησκευτικές καθώς και οικονομικές λειτουργίες.

Οι κοινές οικίες της ίδιας περιόδου ήταν κατά κανόνα αρκετά ταπεινές, αποτελούμενες συνήθως μόνο από ένα δωμάτιο, ενίοτε με πρόδομο. Οι βασικές, καθημερινές, εσωτερικές δραστηριότητες της οικογένειας λάμβαναν χώρα προφανώς στον ίδιο περιορισμένο χώρο. Τυπικά παραδείγματα τέτοιων δομών είναι ορισμένες ελλειψοειδείς κατασκευές στα Νιχώρια και την Ασίνη, αλλά και μια ωοειδής οικία στην Παλαιά Σμύρνη (εικ. 9) κατασκευασμένη εξ ολοκλήρου από πλίθρες.

15. Λαθούριζα Αττικής. Κάτοψη του οικισμού.

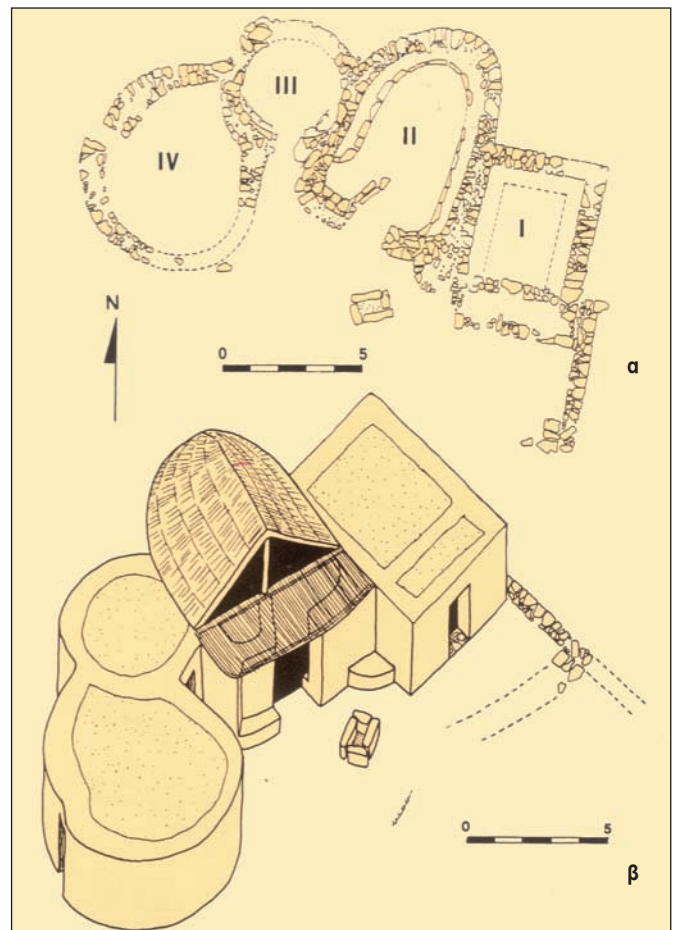
Η γεωμετρική περίοδος (900-700 π.Χ.): Από την εποχή των ηρώων έως την άνοδο της «πόλης-κράτους»

Κατά τη διάρκεια των επόμενων δύο αιώνων (9ος-8ος αι. π.Χ.), καθώς αυξάνονταν η δύναμη και ο πλούτος των μεσαίων και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, οι διαφορές μεταξύ των οικιών που ανήκαν σε μέλη της ελίτ και εκείνων των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών τάξεων βαθμιαία υποχώρησαν, ενώ και η διάκριση μεταξύ των οικιών που ανήκαν σε μέλη της κυβερνώσας και μη ελίτ δεν είναι εύκολη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός της Ζαγοράς στην Άνδρο (εικ. 10-12). Εκεί οι οικίες της ελίτ, που εντοπίζονται στο κεντρικό τμήμα του οικισμού, διαθέτουν το ίδιο μέγεθος και σχέδιο, με μοναδική εξαίρεση τη μονάδα H19 που είναι καλύτερα εξοπλισμένη και κατέχει πιο διακεκριμένη θέση, δίπλα στον κεντρικό ανοιχτό χώρο του οικισμού και σε κοντινή απόσταση από το υπαίθριο ιερό της κοινότητας. Παρ' όλα αυτά, εξακολουθεί να ανιχνεύεται μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των κατοικιών της ελίτ και των μεσαίων τάξεων, αν και αυτή η διαφορά δεν είναι πολύ έντονη (πρβλ. κτήριο D-H σε σύγκριση με το J). Σε άλλους οικισμούς του Αιγαίου, η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι δυσκολότερο να ανιχνευθεί. Εντούτοις, με βάση ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα είναι ακόμα δυνατό να διακριθεί, στα περισσότερα μέρη, η κατοικία του πιθανού άρχοντα, όπως στο Εμπορίο της Χίου (το αποκαλούμενο «Megaron Hall» βρίσκεται εντός της οχυρωμένης ακρόπολης, ενώ οι οικίες καταλαμβάνουν τις πλαγίες του λόφου, εικ. 13-14), στις Κουκουναριές (ορθογώνιο οικοδόμημα που διαδέχτηκε το αψιδωτό), στα Νιχώρια (κτήριο IV-5) ή στη Λαθούριζα της Αττικής (μονάδα I-IV, εικ. 15-16). Σε άλλες περιπτώσεις, η έλλειψη συγκρίσιμων στοιχείων από τον ίδιο τον οικισμό δεν επιτρέπει τη διάκριση

μεταξύ των διαφορετικών τύπων οικιών (Ελευσίνα, Αίγιρα, Άντισσα κ.ά.).

Κατά κανόνα, οι αριστοκρατικές οικίες του 9ου και 8ου αιώνα π.Χ. είναι επιμήκη κτήρια αψιδωτής ή ορθογώνιας κάτοψης, που αποτελούνταν τουλάχιστον από έναν πρόδομο και ένα κυρίως δωμάτιο. Τα ωοειδή κτήρια ήταν πολύ πιο ταπεινά, ακατάλληλα για να χρησιμεύσουν ως κατοικίες της ελίτ, και επομένως προορίζονταν για μέλη των μεσαίων και χαμηλότερων τάξεων, καθώς επίσης και για εργαστήρια. Κάποια κτήρια αυτής της κατηγορίας, ωστόσο, ήταν πιο ευρύχωρα και διαχωρίζονταν σε δύο ή τρία δωμάτια (κτήρια Θ και ΛΔ-ΛΕ στον

Ωρωπό, εικ. 1, 17, κτήριο Α στο Βιγλατούρι Εύβοιας, κτήριο IV στην Άντισσα της Λέσβου). Τα ευρήματα συνήθως μαρτυ-

16. Λαθούριζα Αττικής. Κάτοψη (α) και αναπαράσταση (β) της οικίας I-IV, περί το 700 π.Χ.

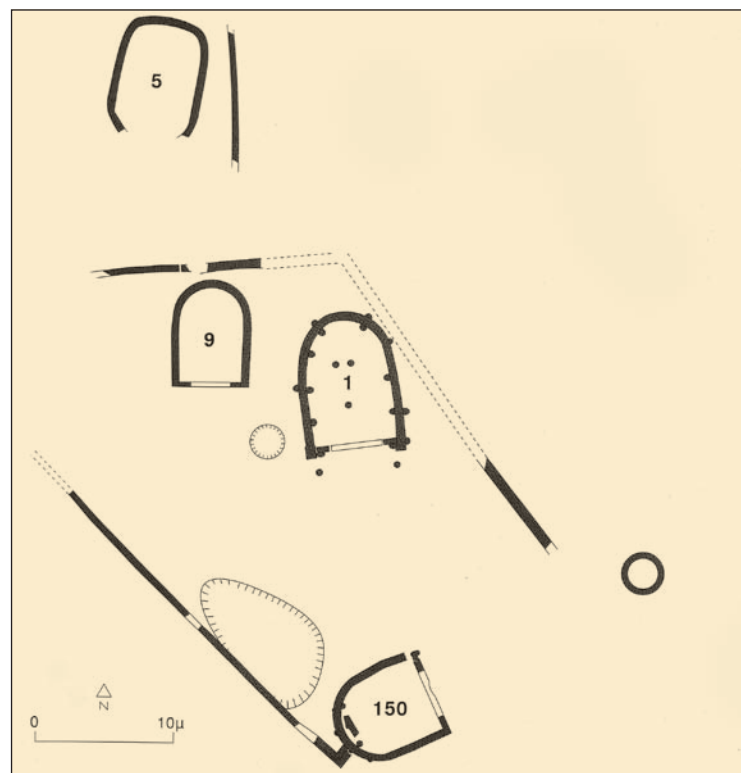

17. Ωρωπός. Άποψη των ελλειψοειδών κτηρίων ΛΔ-ΛΕ του Δυτικού Τομέα.

ρούν ότι στις τελευταίες αυτές περιπτώσεις, πρόκειται για οικίες που ανήκαν σε πλουσιότερα άτομα ή για λατρευτικά οικοδομήματα. Από την άλλη πλευρά, τα κυκλικά κτήρια, τα οποία δεν ήταν ιδιαίτερα κατάλληλα για κατοικίες, έχουν συνήθως μικρές διαστάσεις και χρησιμοποιήθηκαν είτε για αποθήκευση (π.χ. αρχαία Σμύρνη, Ξερόπολη-Λευκαντί) είτε για βιοτεχνικές δραστηριότητες (π.χ. Ωρωπός), αν και σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν και κάποιες θρησκευτικές ανάγκες (π.χ. Ωρωπός και Λαθούριζα).

Στον Ωρωπό, στη βορειοανατολική Αττική, ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί με την ομηρική Γραία (Ιλ. Β 498), έχουν ανασκαφεί κτήρια όλων των τύπων (εικ. 1, 17). Τα περισσότερα χρονολογούνται στην ύστερη γεωμετρική περίοδο, ενώ άλλα στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Τα ευρήματα φανερώνουν ότι μία από τις κύριες δραστηριότητες της κοινότητας ήταν η μεταλλοτεχνία. Τα μεγαλύτερα κτήρια εκεί, το Θ (εικ. 1, αριστερά), το οποίο είχε υποβληθεί σε τρεις μετατροπές (ωοειδές - αψιδωτό - ωοειδές), το ΛΣΤ, και τα νεότερα ελλειψοειδή ΛΕ και ΛΔ που ακολούθησαν (εικ. 17), και ίσως το επίσης ελλειψοειδές κτήριο Β, ήταν πιθανώς κατοικίες των μελών της ελίτ και ορισμένα από αυτά ίσως εξυπηρετούσαν και κοινοτικές ανάγκες, καθώς και θρησκευτικές δραστηριότητες. Οι διάφοροι περίβολοι, όπως ο εντυπωσιακός ορθογώνιος περίβολος στον Κεντρικό Τομέα, περιέβαλλαν τις οικίες, τα εργαστήρια, τους χώρους αποθήκευσης και πιθανότατα ένα κυκλικό λατρευτικό κτήριο, διαχωρίζοντας τις αρχιτεκτονικές μονάδες σε τομείς ή σε ημιαυτόνομα νοικοκυριά. Είναι πιθανό ότι η κοινότητα εδώ ήταν οργανωμένη με βάση τις καλά καθορισμένες οικογενειακές μονάδες, οι οποίες μπορούν να συγκριθούν με τους ομηρικούς οίκους, όπως εκείνον του Οδυσσέα. Κάθε οίκος θα πρέπει να αποτελούνταν από διά-

φορα κτήρια εντός περιβόλου (πρβλ. το ομηρικό *ἔρκος*). Μια οικογενειακή μονάδα θα περιλάμβανε μία ή περισσότερες οικίες –ανάλογα με τον αριθμό και την οικονομική ή κοινωνική θέση των μελών της οικογένειας–, βοηθητικούς χώρους, εργαστήρια, αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, ιερά και χώρους για τα ζώα. Εντοπίζονται αναλογίες και με το ομηρικό μέ-

18. Ερέτρια. Κάτοψη των κτηρίων στην περιοχή του ιερού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου κατά το α' μισό του 8ου αι. π.Χ.

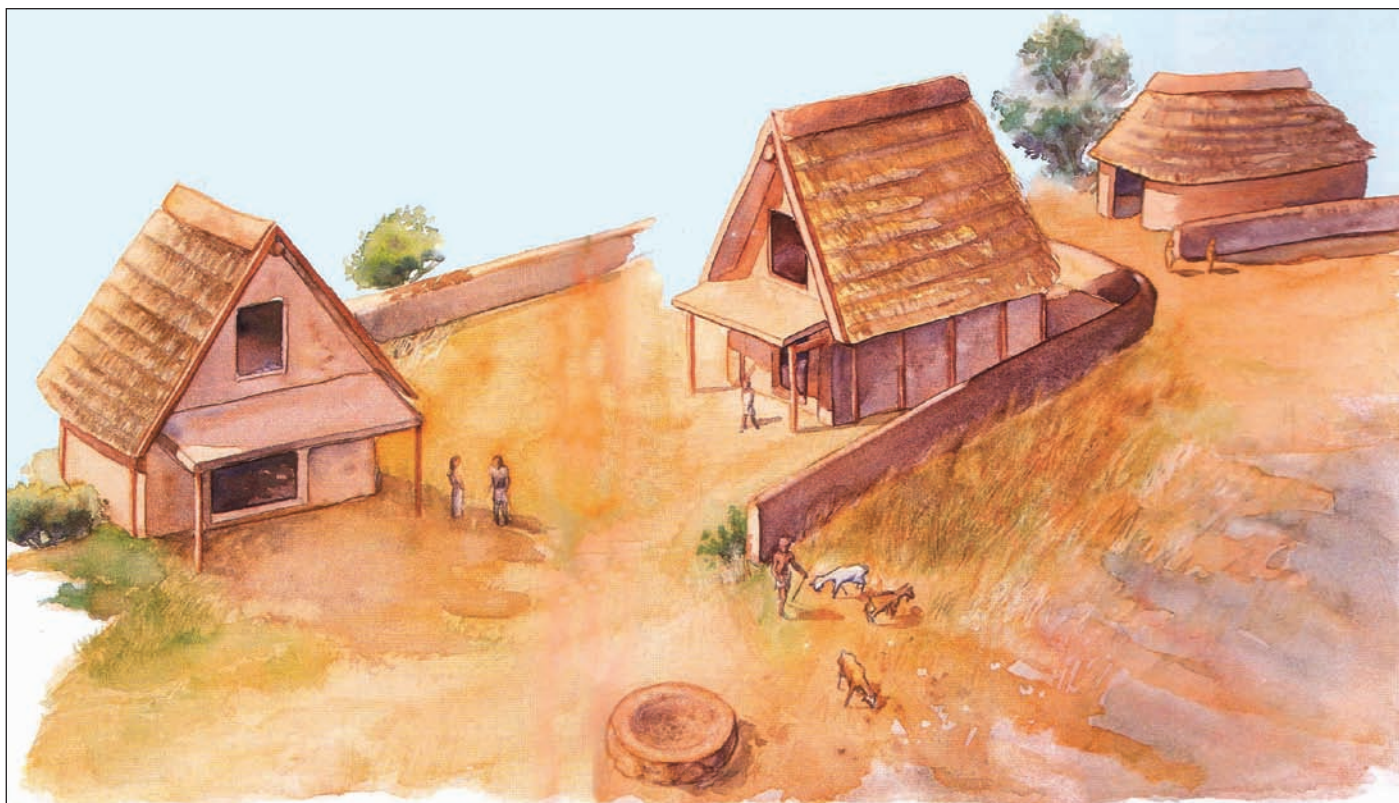
γαρο, το έρκος που το περιέβαλλε, τους σωρούς κοπριάς στην αυλή, αφού τα ζώα φυλάσσονταν εκεί (Ιλ. Ω 163 κ.εξ., Οδ. ρ 297), το βωμό του Δία μέσα στο έρκος (Ιλ. Ι 476, Οδ. χ 334-335, 442), πιθανότατα συνδεδεμένο με την πρακτική των σπονδών (Ιλ. Π 231, Ω 306), την αιγιματική θόλο (Οδ. χ 442-474) και τις αίθουσες (θάλαμοι) που δεν αποτελούν μέρος του κυρίως μεγάρου (Ιλ. Ζ 242-250, Οδ. α 425, δ 718, 802, ψ 192 κ.εξ.), τη λαύρη (Οδ. χ 136-138, 162-166: ενδεχομένως να ταυτίζεται με τους στενούς διαδρόμους μεταξύ των διάφορων αρχιτεκτονικών μονάδων και των περιβόλων).

Οι ανακαλύψεις στον Ωρωπό οδηγούν σήμερα στην επανεξέταση περιπτώσεων από άλλες περιοχές. Συγκεκριμένα, το πρότυπο μονάδων ελλειψοειδών κτηρίων περιβαλλόμενων από περιβόλους μπορεί να παρατηρηθεί και σε άλλους σύγχρονους οικισμούς, ειδικά μέσα στον ευβοϊκό χώρο. Συγκεκριμένα, στην Ερέτρια, που βρίσκεται απέναντι από τον Ωρωπό, τα ελλειψοειδή κτήρια περιφράσσονταν κατά κανόνα από περιβόλους. Αυτό ισχύει και για την περίπτωση της περιοχής του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, όπου οι περίβολοι δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα σε σχέση με εκείνους του υπόλοιπου οικισμού (εικ. 18-19). Μερικοί χρησίμευαν για να προστατεύουν τα κτήρια από τις πλημμύρες των διερχόμενων χειμάρρων, ενώ άλλοι φαίνεται ότι οριοθετούσαν χώρους και ιδιοκτησίες. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία ευρημάτων που μπορούν με σαφήνεια να θεωρηθούν αναθηματικά, οδηγεί στη σκέψη ότι η πε-

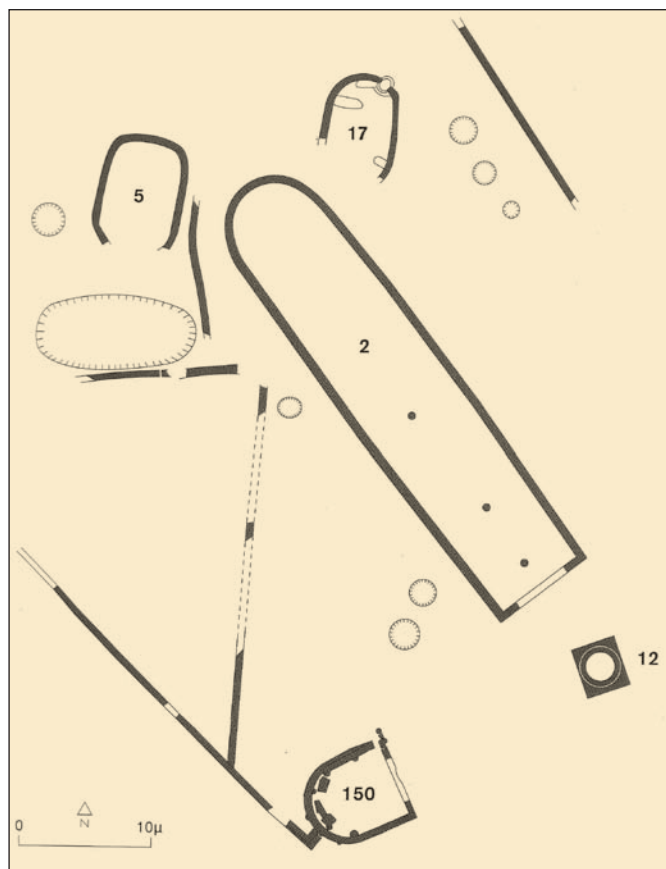
ριοχή του ιερού του Απόλλωνα ήταν αρχικά χώρος κατοίκησης της άρχουσας τάξης πριν εξελιχθεί στην έδρα της πολιούχου θεότητας της πόλης. Εδώ, στον πρώτο εκατόμπεδο υιοθετήθηκε η αψιδωτή μορφή των προγενέστερων κατοικιών των ευπόρων της περιοχής (εικ. 20). Το φαινόμενο ιερών που εγκαθιδρύονταν στον πυρήνα μιας κατοικημένης περιοχής ήταν κοινό στην αρχαιότητα, ακόμη και στις αποικίες (π.χ. Μέγαρα Υβλαία), όπου οι δημόσιοι χώροι είχαν πιθανότατα σχεδιαστεί από τις πρώτες γενιές αποίκων. Στην Ερέτρια, παρατηρώντας κανείς την κάτοψη της περιοχής του μελλοντικού ιερού, μπορεί να διακρίνει τουλάχιστον τέσσερις «οίκους» που ορίζονται από διαχωριστικούς περιβόλους. Αντίστοιχη οργάνωση του χώρου εντοπίζεται και σε άλλα τμήματα του γεωμετρικού οικισμού.

Παρόμοιος σχεδιασμός παρατηρείται τον 8ο αιώνα π.Χ. στο Βιγλατούρι στην ανατολική Εύβοια (ενδεχομένως η Ευβοϊκή Κύμη;), στην Ξερόπολη-Λευκαντί, στην Παλαιά Σμύρνη και αλλού. Με βάση τα στοιχεία που προέρχονται από την περιοχή της μετέπειτα Αγοράς, θα μπορούσε ακόμη να ισχυριστεί κανείς ότι και η Αθήνα ήταν οργανωμένη με παρόμοιο τρόπο κατά τη γεωμετρική περίοδο. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι σε αρκετές από τις προαναφερόμενες περιοχές ακολουθείται η παράδοση της ταφής νεογνών και βρεφών σε άμεση γειτνίαση με τους οίκους, κατά κανόνα έξω από τον περιφραγμένο χώρο.

Ο διαχωρισμός των ατόμων, καθώς και των δραστηριο-

19. Ερέτρια. Αναπαράσταση των κτηρίων στην περιοχή του ιερού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου κατά το α' μισό του 8ου αι. π.Χ.

20. Ερέτρια. Κάτοψη των κτηρίων στην περιοχή του ιερού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου κατά το β' μισό του 8ου αι. π.Χ.

τήτων στις οποίες επιδίδονταν, φαίνεται να ήταν δυνατός χάρη στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των μονάδων όπως περιγράφηκε παραπάνω. Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές ενδείξεις, κάθε οικογένεια είχε έναν σημαντικό βαθμό οικονομικής αυτονομίας και πιθανώς, σε μερικές περιπτώσεις, ακόμη και πλήρη οικονομική αυτάρκεια. Η παραγωγή μετάλλινων αντικειμένων, για παράδειγμα, προοριζόταν για οικιακή χρήση, αλλά και για συναλλαγές. Από την άλλη πλευρά, όμως, η παρουσία κεραμικών κλιβάνων μέσα στα όρια των οίκων στον Ωρωπό, την Ερέτρια και το Βιγλατούρι είναι επίσης δηλωτική περιορισμένου βαθμού βιοτεχνικής εξειδίκευσης, αν και είναι απίθανο η συγκεκριμένη αυτή δραστηριότητα να υπερέβαινε τα όρια του νοικοκυριού, όπως στην περίπτωση της Αθήνας. Τα πολυάριθμα υφαντικά βάρη που βρέθηκαν σε όλες αυτές τις θέσεις καταδεικνύουν ότι η ύφανση ήταν μία από τις κύριες οικιακές δραστηριότητες. Τα φρέατα στον Ωρωπό, την Ερέτρια και την Αθήνα θα μπορούσαν να σχετιστούν με αρκετές από τις δραστηριότητες που προαναφέραμε. Ο βαθμός ενασχόλησης με αγροτικές εργασίες δεν μπορεί εύκολα να προσδιοριστεί. Η παρουσία πάντως μιας σειράς κυκλικών κτηρίων στον Ωρωπό και στην Ξερόπολη-Λευκαντί, καθώς και τα πολυάριθμα παρόμοια ομοιώματα σιταποθηκών που προέρχονται από τάφους της Αθήνας και της Αττικής, φανερώνουν ότι σε κάποιες περιπτώσεις η παραγωγή ξεπερνούσε

τις ανάγκες επιβίωσης της οικογένειας. Διάφοροι περιφραγμένοι υπαίθριοι ή ημιυπαίθριοι χώροι χρησίμευαν ενδεχομένως για τη φύλαξη ζώων.

Ορισμένα από τα προαναφερθέντα σημαντικά κτήρια ενδέχεται να χρησιμοποιήθηκαν και για συνεστιάσεις, ενώ παράλληλα φιλοξενούσαν και λατρευτικές δραστηριότητες. Ορισμένες θα απευθύνονταν προς τους σεβάσμιους προγόνους, ενώ κάποιες άλλες υιοθετήθηκαν αργότερα από την πόλη, όπως για παράδειγμα αυτή του ηρώου κοντά στη Δυτική Πύλη της Ερέτριας, ή ακόμη και εκείνη του Δαφνηφόρου Απόλλωνα (βλ. εικ. 20), ενώ άλλες πέρασαν στη λήθη μαζί με τις οικογένειες που τις ασκούσαν.

Από την οικία των ηρώων στην οικία των πολιτών

Υποστηρίζεται συχνά ότι έως τα μέσα του 8ου αιώνα οι οικογένειες στην ηπειρωτική Ελλάδα ζούσαν συχνά σε μονόχωρες οικίες, που δεν ενδείκνυνται για τη διαφύλαξη της προσωπικής ζωής των ενοίκων τους. Αυτό, ωστόσο, προϋποθέτει ότι κάθε οικία αποτελούνταν από μια ενιαία αρχιτεκτονική μονάδα, κάτι όχι πάντα προφανές. Στους πρωιμότερους χρόνους, ο περιορισμένος χώρος δεν επέτρεπε ούτε το διαχωρισμό των διάφορων δραστηριοτήτων, ούτε τον φυσικό διαχωρισμό των μελών του οίκου, αν και είδαμε ότι υπήρχαν αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, όπως το αποκαλούμενο «Ηρώ» στην Τούμπα-Λευκαντί και, σε μικρότερο βαθμό, το κτήριο IV-1 στα Νιχώρια, το οποίο παρουσιάζει σύνθετο σχεδιασμό και δευτερεύουσες εισόδους. Σε τέτοια κτήρια, κατά τη διάρκεια του 10ου αιώνα, φαίνεται ότι συγκεντρώνονται διάφορες λειτουργίες (πολιτικές, οικονομικές, θρησκευτικές) σε μια ενιαία κατασκευή. Από τον 8ο αιώνα οι λειτουργίες αυτές φιλοξενούνταν σε κτήρια ειδικά διαμορφωμένα για τους σκοπούς αυτούς (ναοί, εστιατόρια, κτήρια δημόσιου χαρακτήρα κ.λπ.).

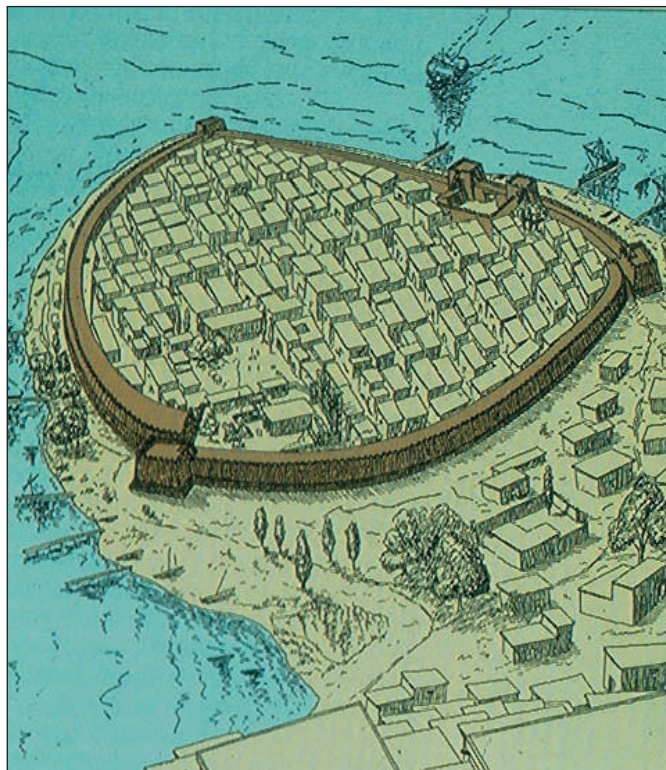
Το μοντέλο των «οίκων» που περιγράψαμε παραπάνω φαίνεται ότι σχετίζεται με ελλειψοειδή κτήρια και εν γένει μονόχωρα οικοδομήματα. Εντούτοις, μπορεί να ανιχνευθεί παρόμοια κοινωνική οργάνωση σε περιοχές, όπου επικράτησαν ορθογώνιες αρχιτεκτονικές κατασκευές. Για παράδειγμα, στα Μέγαρα Υβλαία οι περίβολοι, καθώς και οι δρόμοι, πιθανότατα οριοθετούσαν τους κλήρους από τον δημόσιο χώρο. Σε περιοχές, όπου τα όμορα κτήρια αποτελούσαν τον κανόνα, η κοινωνική οργάνωση δεν φαίνεται να διέφερε σημαντικά. Οι οικίες στη Ζαγορά αποτελούνταν αρχικά από ένα προστώο και ένα κύριο δωμάτιο που εξυπηρετούσαν μια πληθώρα λειτουργιών, ενώ αργότερα εξελίχθηκαν σε οικίες με πολλά δωμάτια και αυλές με διαφοροποιημένες λειτουργίες (εικ. 12). Εδώ εντοπίζονται και τα σπέρματα της διαδικασίας που οδήγησαν στον έλεγχο των κοινωνικών επαφών, χαρακτηριστικού της κλασικής περιόδου. Οι οικίες με πολυάριθμα δωμάτια δεν ήταν απαραίτητες του τύπου με κεντρική αυλή. Στη Λαθούριζα διάφοροι χώροι που ανήκουν στο ίδιο σημα-

ντικό κτήριο (κτήριο I-IV, πιθανώς η κατοικία ενός ηγέτη, εικ. 16) έχουν ξεχωριστές εισόδους και δεν επικοινωνούν μεταξύ τους.

Είναι γεγονός ότι προς το τέλος του 8ου αιώνα π.Χ. κάνουν την εμφάνισή τους πιο σύνθετες μορφές ορθογώνιων οικιών, οι οποίες αποτελούνταν από αρκετά δωμάτια που διατάσσονται γύρω από μια αυλή, όπως στην περίπτωση της Ζαγοράς, ή μοιράζονται έναν κοινό διάδρομο ή προαύλιο (Ελευσίνα και Θορικός στην Αττική, Κόρινθος, Δρήρος). Αυτά τα κτήρια, πρόδρομοι των οικιών με προαύλιο ή παστάδα της επόμενης περιόδου, αποτελούν σημαντικό βήμα στην εξέλιξη του σχεδιασμού οικιών. Η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, η κοινωνική συμπεριφορά του επικεφαλής του οίκου, η θέση της γυναίκας στην οικογένεια, η παρουσία δούλων, η ανάγκη για ιδιωτικό χώρο, καθώς και η διαφοροποίηση των οικιακών δραστηριοτήτων οδήγησαν προς τα τέλη του 8ου αιώνα στην κατασκευή πιο σύνθετων οικιών, με περισσότερα δωμάτια, καθένα από τα οποία είχε μια συγκεκριμένη λειτουργία. Η παλαιότερη παράδοση με τα δωμάτια σε παράταξη το ένα πίσω από το άλλο βαθμιαία εγκαταλείφθηκε, αφενός λόγω της μη πρακτικής σχεδιαστικής φύσης της (έπρεπε κανείς να διασχίσει διάφορα δωμάτια προκειμένου να φτάσει στο πίσω μέρος της οικίας) και αφετέρου λόγω των νέων κοινωνικών περιορισμών. Κατά συνέπεια, ήταν πλέον απαραίτητο κάθε οικία να έχει έναν ξεχωριστό χώρο για την κατανάλωση φαγητού (ο μελλοντικός «ανδρών») και ένα δωμάτιο για την

προετοιμασία του φαγητού, όπου οι γυναίκες θα παρέμεναν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους. Στην ηπειρωτική Ελλάδα, η «μακρόστενη οικία» (long house), η προέλευση της οποίας σχετίζεται και με τους τεχνικούς περιορισμούς που αντιμετώπιζαν οι αρχιτέκτονες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, αντικαταστάθηκε στην πορεία από τη «σύνθετη οικία», που ήταν πιο ευάερη, άνετη και πρακτική. Επιπλέον, η πιο τετραγωνισμένη μορφή του νέου τύπου σπιτιού ήταν αναμφίβολα καταλληλότερη για το σχεδιασμό της ρυμοτομίας της πόλης (βλ. π.χ. Παλαιά Σμύρνη, εικ. 21). Αυτή η αρχιτεκτονική μορφή εμφανίστηκε στην ηπειρωτική και την ανατολική Ελλάδα αργότερα από ό,τι στις περιοχές όπου η πυκνή δόμηση ήταν ανέκαθεν ο κανόνας, όπως στην Κρήτη ή τις Κυκλάδες, ενώ εφαρμόστηκε εξαρχής στις αποικίες της Δύσης (με εξαίρεση την πρωιμότερη εγκατάσταση στις Πιθηκούσες), όπου οι πάσης φύσεως περιορισμοί ήταν ευκολότερο να ξεπεραστούν.

Συμπερασματικά, η ενιαία επιμήκης οικία της πρωτογεωμετρικής περιόδου, που αποτελούνταν από ένα ή περισσότερα δωμάτια σε διάταξη το ένα πίσω από το άλλο με περιορισμένη δυνατότητα για προσωπικό χώρο, αντικαθίσταται από σύνθετους «οίκους», που χαρακτηρίζονται από ανεξάρτητες μονάδες οργανωμένες μέσα σε περίβολο. Από τα τέλη του 8ου και τον πρώιμο 7ο αιώνα και εξής, οι οικίες αποκτούν πολυάριθμα δωμάτια περιμετρικά μιας κεντρικής αυλής ή προαναγγέλλουν τον τύπο με παστάδα. Παρ' όλα αυτά, η πρότερη μακροχρόνια παράδοση δεν επέτρεψε τη γρήγορη προσαρμογή και πρόοδο των αρχιτεκτονικών μορφών, προκειμένου να συμβαδίσουν με τις κοινωνικές αλλαγές, ιδιαίτερα σε θέσεις όπου ήταν βαθιά ριζωμένη η παράδοση της καμπυλόγραμμης οικίας. Ελλειψοειδή, αψιδωτά και κυκλικά κτήρια συνέχισαν να χτίζονται κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου, ενώ σε απομακρυσμένες περιοχές, όπου κυριαρχούσαν οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες, αυτές οι δομές διατηρήθηκαν ακόμα και μέχρι τους κλασικούς χρόνους (όπως στη Βίτσα Ζαγορίου στην Ήπειρο). Κατά κανόνα, όμως, τέτοιες «πρώιμες» αρχιτεκτονικές μορφές περιορίστηκαν σε κτήρια με λατρευτικό προορισμό. Οι λόγοι της βαθμιαίας εξαφάνισης των ελλειψοειδών μορφών είναι ποικίλοι, όπως κοινωνικές, οικονομικές, θρησκευτικές και πολιτικές αλλαγές. Σε αυτούς θα πρέπει να περιλάβουμε την πρόοδο των τεχνικών οικοδόμησης, συμπεριλαμβανομένης και της επανεμφάνισης των πήλινων κεράμων για την κάλυψη της στέγης, αλλά και τη διαδικασία γένεσης της πόλης, που οδήγησε σε πληθυσμιακή αύξηση στα αστικά κέντρα και αναπόφευκτα σε νέα διαχείριση του χώρου. Οι καμπυλόγραμμες και συχνά ταπεινές κατασκευές των πρώιμων ιστορικών χρόνων αντικαταστάθηκαν σχεδόν παντού από ορθογώνιας κάτοψης οικίες με πολυάριθμα δωμάτια, αλλά κατά τόπους διατηρήθηκαν ως αναμνήσεις του παρελθόντος έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους (Vitruvius II, 1, 5).

21. Παλαιά Σμύρνη. Σχεδιαστική αναπαράσταση της πρώιμης αρχαϊκής πόλης.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Το άρθρο βασίζεται στο κείμενό μου «Das Heim der Helden» που δημοσιεύτηκε στον κατάλογο της έκθεσης Harald Siebenmorgen (επιμ.), *Zeit der Helden. Die "dunklen Jahrhunderte" Griechenlands 1200-700 v. Chr.*, Badisches Landesmuseum Schloss Karlsruhe, 25.10.2008-15.2.2009, Karlsruhe 2008, σ. 129-145. Ευχαριστώ την αρχαιολόγο Ήρινα Χρίστου για την αρχική μετάφραση του κειμένου αυτού στα ελληνικά.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- COLDSTREAM J.N., *Geometric Greece*, Λονδίνο 2003.
- DEGER-JALKOTZKY S. / I.S. LEMOS (επιμ.), *Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Third A.G. Leventis Conference. Department of Classics, The University of Edinburgh, 23-26 January 2003, Λευκωσία 2006.
- DONLAN W., «The social groups of Dark Age Greece», *Classical Philology* 80 (1985), σ. 293-308.
- DRERUP H., *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit*, Archaeologia Homerica II, Kap. O, Göttingen 1969.
- FAGERSTRÖM K., *Greek Iron Age Architecture*, Studies in Mediterranean Archaeology 81, Göteborg 1988.
- HÄGG R. / N. MARINATOS / G. NORDQUIST (επιμ.), *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, Στοκχόλμη 1988.
- HÖPFNER W. (επιμ.), *Geschichte des Wohnens*, τόμ. 1, Στουτγάρδη 1999.
- LANG F., *Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung*, Βερολίνο 1996.
- LEMOIS I.S., *The Protoegeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*, Οξφόρδη 2002.
- MAZARAKIS AINIAN A., *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000.
- MAZARAKIS AINIAN A., *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Studies in Mediterranean Archaeology 122, Jonsered 1997.
- , «Les fouilles d'Oropos et la fonction des périboles dans les agglomérations du début de l'Âge du Fer», στο *Habitat et urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)* (Table ronde internationale, Toulouse, Université Le Mirail, 8-11 Mars 2001), *Pallas. Revue d'études antiques* 58 (2002), σ. 183-227.
- , «Architecture and social structure in Early Iron Age Greece», στο R. Westgate / N. Fisher / J. Whitley (επιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, Cardiff University, 17-21 April 2001, BSA Studies 15, Λονδίνο 2007, σ. 157-168.
- (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age*, International Round Table, Volos, June 18-20, 2004, Βόλος 2007.
- MORGAN C., *Athletes and Oracles. The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century BC.*, Cambridge 1990.
- MORRIS I., *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek State*, Cambridge 1987.
- , *Archaeology as Cultural History*, Οξφόρδη 2000.
- ΜΠΟΥΡΝΙΑ-ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ Ε., *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων*, Αθήνα 1997.
- NEVETT L., *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 1999.
- SOURVINOU-INWOOD C., «Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space», στο N. Marinatos / R. Hägg (επιμ.), *Greek Sanctuaries. New Approaches*, Λονδίνο 1993, σ. 1-17.
- WHITLEY J., «Social diversity in Dark Age Greece», *The Annual of the British School at Athens* 86 (1991), σ. 341-365.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 2: E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, Berlin 1961, εικ. 3, 5, 4 & 2, σχέδια R.V. Nicholls.
- Εικ. 4, 10, 11, 12: A. Καμπίτογλου, *Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου. Οδηγός*, Αθήνα 1981, εικ. 8, 4, 10 και 9 αντίστοιχα, σχέδια J.J. Coulton.

- Εικ. 5: A. Mazarakis Ainian, *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Studies in Mediterranean Archaeology 122, Jonsered 1997, πίνακας Χ).
- Εικ. 6: M.R. Popham / P.G. Calligas / L.H. Sackett (επιμ.), Λονδίνο 1993, πίν. 38, σχέδιο J.J. Coulton.
- Εικ. 7: J.J. Coulton / H.W. Catling κ.ά., *The Protoegeometric Building at Toumba. Part 2: The Excavation, Architecture and Finds, Lefkandi II* (M.R. Popham / P.G. Calligas / L.H. Sackett (επιμ.), Λονδίνο 1993, πίν. 28, σχέδιο J.J. Coulton.
- Εικ. 8: W.A. McDonald / W.D.E. Coulson, *Excavations at Nichoria in South-west Greece III. Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983, σ. 37, εικ. 2:19.
- Εικ. 9: A. Johnston, *The Emergence of Greece*, Οξφόρδη 1976, εικ. σ. 52, σχέδιο R.V. Nicholls.
- Εικ. 13: M.I. Finley (επιμ.), *Atlas of Classical Archaeology*, Λονδίνο 1977, εικ. στη σ. 146.
- Εικ. 14: Ministry of Culture, Κ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, *Emporio. A Settlement of the Early Historical Times*, Χίος 2003, φωτ. σ. 59.
- Εικ. 15: H. Lauter, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit*, Mainz am Rhein 1985, εικ. 1 μεταξύ σελ. 8-9 και A. Mazarakis Ainian, *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Studies in Mediterranean Archaeology 122, Jonsered 1997, εικ. 141.
- Εικ. 16α: H. Lauter, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit*, Mainz am Rhein 1985, σελ. 16, εικ. 2).
- Εικ. 16β: A. Mazarakis Ainian, *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Studies in Mediterranean Archaeology 122, Jonsered 1997, εικ. 149, 151.
- Εικ. 1, 17: φωτ. Κ. Μαζαράκη Αινιάνος, 1998 και 2009 αντίστοιχα.
- Εικ. 18, 19, 20: P. Ducrey et al. (επιμ.), *Ερέτρια. Οδηγός της αρχαίας πόλης*, Gollion 2004, εικ. στη σ. 229, 230-231 και 233 αντίστοιχα).
- Εικ. 21: R.V. Nicholls, *BSA* 53/54 (1958/59), σ. 15, εικ. 3.

Architecture and Society in the Early Historic Times Alexandros Mazarakis-Aenian

The article examines the evolution of the architectural forms of houses in the broader Helladic area during the Protoegeometric (11th century - 900 BC) and Geometric period (900 - 700BC) in connection with the social changes that have occurred in this period and up to the appearance of the city-state. In the Protoegeometric years the simple, unified and elongated type of house prevails, displaying rooms in array, the one next to the other, while the differences between the dwellings of the elite and those of the common inhabitants of a settlement are quite obvious. In the Geometric era these differences are minimized and in several areas the residential units become more complex, comprising many buildings in an enclosure, which form a more compound and independent "house". In the early phase of the urbanization and the creation of the city-state the architectural plan of the houses changes and becomes more complicated: the numerous dwelling spaces are organized around a central courtyard or a spacious shared passage, permitting the differentiation of their use and of the activities of their occupants.